

יהוה לב המועדים

הלכות והליכות בענין "הושענה רבה"

הטעם באמירת שירות ותשבחות (ספר תהילים)

לפי שיום זה הוא יום אושפיזין של דוד המלך שלא היה יושן יותר משישים נשימות בלילה והיה קם בחצות הלילה לשיר שירות ותשבחות לבורא העולם ואומרים תהילים בכדי לעורר את המדה של דוד המלך (מעמי המנהגים תתיג בשם ספר מחזה אברהם).

מנהג הגרשז"א נהג לומר את ספר התהילים ולא קרא משנה תורה (שלמי מועד מ).

יש שכתבו לקרוא כל התורה כולה (האר"י ז"ל)

והטעם לפי שכתוב בנמ' בברכות (ה, ב) לעולם ישלים אדם שתיים מקרא עם הציבור ושלא לא הספיק במשך השנה לנמור עם הציבור לכן משלים בקריאה זו את החיסרון של כל השנה (אבודרהם תפלת סוכות).

ואנו נוהגים לקרוא רק משנה תורה בלילה זה

הטעם: וזכר למה שהיה המלך קורא בתורה במוצאי שביעי (ועב"ץ בהנהגותיו לסידור שער השמים). טעם אחר: מפני ששם עיקר אהבת ה' ויראתו (ערוך השולחן תרסד יא).

קריאת מתוך ס"ת – המנהג הוא לקרוא את משנה תורה מתוך ס"ת, ויש שקוראים מתוך חומש (הגרישי"א הגר"ח קניבסקי הובא בשו"ת מנחת יצחק ח"ח סימן פד אות ב).

והטעם: משום שבאנו למחלוקת הפוסקים האם לברך על קריאה זו די"א שכל קריאה בציבור מתוך הס"ת מחייבת ברכה לפניה ולאחריה, וי"א שאין צריך לברך כיון שאין זו קריאה מתקנת חז"ל, ובכדי לצאת ידי הספק קוראים מתוך חומש ובפרט שבאר"י לא מוזכר לקרוא מתוך ס"ת.

סדר התפילות

יש שנהגו להשכים לבית הכנסת בהושענא רבה (א"ר ר"ס תרסג א)

והטעם: משום שהוא יום חתימת הדין. והוא אחד מחמשה פעמים שמשכימים בבוקר וסימנך "וישכם אברהם בבוקר" (בראשית יב כז) א. הושענא רבא, ב. תשעה באב, ג. יום כיפור, ד. פורים,

בזמן שבית המקדש היה קיים היה מצווה מהלכה למשה מסיני ליטול ערבות בפני עצמם מלבד הערבה שניטל על הלולב, ומשנחרב בית המקדש מנהג נביאים זכר למקדש שכל אדם ייקח ערבה ביום השביעי של חג הסוכות.

הטעם שלא נזכר בפוסקים שהושענא רבה הוא גמר הדין ורק ביארו את כל הנעשה ביום זה משום שדנים על המים לפי שדורות ראשונים די היה להם להתעורר ממה שנידונים על המים כדי לעוררם להתחזק כראוי אבל בדורות האחרונים שיראת שמים צרכים יותר חיזוק ולא היה די להם במה שדנים על המים כדי להתחזק ונסתובב ונגלה ענין הגמר דין שנעשה ביום זה (הגרשז"א שלמי מועד פרק מ).

נהגו לקרוא את יום השביעי של חג הסוכות הושענא רבה

והטעם לפי שמרבים בו בערבות הנקראות הושענות (לבוש תרסד א).

טעם אחר: לפי שמרבים לומר בו פיוטי הושענות (ה"א כלל קנ"ג ב).

טעם אחר: לפי שיום הו"ר הוא עשרים וששה יום לבריאת העולם כמנין שלם הו"ה שנקרא שם רבה (רבינו בחיי דברים ל"ג כא). [עיין בא"ר תרסד עוד ב' טעמים].

טעם אחר: לפי שמיום א' דראש חודש אלול עד הושענא רבה יש חמישים ואחד יום כמנין נא, וביאור הענין הושענא רבה כלומר הושע יום נא שזה יום החמישים ואחד מיום א' דר"ח אלול שהוא רבה לפי שהוא יום סיום הדין (בן איש חי וזאת הברכה ס"ק א).

נהגו להיות ערים כל הלילה וללמוד תורה ולומר שירות ותשבחות (מג"א ר"ס תרס"ד, משנ"ב שם ס"ק א)

והטעם: לפי שהוא גמר החג ובהג נידונים על המים ובמים נכלל פרנסה והו"ר הוא גמר הדין (ערוה"ש תרסד סעיף יא). טעם אחר: לפי שביום זה מתכפרים עוונותיהם של ישראל כמו שנאמר במדרש "אמר הקב"ה לאברהם תהא כפרה לבניך בר"ה ואם לאו ביום הושענא רבה" (מפה משה תתקנז).

יש שכתבו בסדר אחר אברהם א' מ' באב, ב בריאת העולם ראש השנה, ר צומא רבה כלומר יו"כ, ה השוענא רבא, מ מגילת פורים (אליה רבא שם, משה משה תתקנח).

נהגו להרבות במזמורים כמו ביו"ט (שו"ע תרסד סק"א)

והטעם: לפי שהוא סוף חג וסוף ההקפות וסוף זמן שילום פרים (אליה רבא תרסד ד). טעם אחר: לפי שבחג נידונים על המים והוא גמר החתימה (מ"ז תרסד, משנ"ב שם ס"ק ב).

אומרים מזמור לתודה (שו"ע תרסד)

הטעם: משום דהוי כחול לענין שהוי מקריבים קרבן יחיד במקדש ביום זה (לבוש תרסד א).

אומרים מזמורים של שבת ככל יו"ט, הטעם: לפי שיש בו קדושה יותר משאר הימים (לבוש תרסד א, משנ"ב שם ב).

אין אומרים "נשמת" (שו"ע תרסד א)

והטעם: לפי שאין הנשמה מתאמצת בשמחת יום זה כמו כל יום טוב (לבוש תרסד א). בשערי תשובה כתב לפי שאין בו כ"כ תוספת נשמה יתירה (תרסד בסוף ד"ה ביום), המשנ"ב כתב טעם דבאמת חול הוא (תרסד ס"ק ג).

ומרבים קצת בנרות כמו ביו"כ (שו"ע תרסד יא)

והטעם (דהוי כיו"כ) לפי שבחג נידונים על המים וכל חיי אדם תלויין במים והכל הולך אחר החיתום (מ"ז תרסד א, משנ"ב שם ז).

נהגו להתיר את ראשי הלולב בתפילה (שו"ע תרסד א).

הטעם: משום שמחה שיותר שמחה לנענע בלולב פתוח (לבוש תרסד א).

טעם אחר: לפי שהנענוע סיבתו כדי לעצור רוחות רעים וכשאגוד הלולב מנענע בו יותר וכיון שעכשיו הוא גמר דין למים מתיר האגוד כדי לנענע בו היטב (כ"ח תרסד מביא את דברי המרדכי).

לפי ב טעמים אלו יש להסיר קודם הלל כדי שבשעת הנענוע יהיה פתוח, ומובא באורחות רבינו שכך נהג החזו"א.

טעם אחר: שמתירים הלולב לרמוז שאנו מפוזרים ופרודים בין העמים כמו שהלולב פוזר ומפורד.

טעם אחר: להודיע דנגמר חובתו ושהוא מדבגן (חיד"א).

זמן התרת ראשי הלולב: יש שכתבו להסיר הטבעות לפני ברכת הלולב, ויש שכתבו להתיר לפני אמירת הלל, ויש שכתבו להתיר קודם אמירת הושענות, ואין מתירים אלא את הקשרים שלמעלה

אבל לא את האגד שאוגדים בו את הד' מינים (ביכורי יעקב תרסד ס"ק א)

סמך לדבר דכתיב (ויקרא כג ז) "כפות תמרים" בלי ו' לומר לך שישה ימים קשור ודומה לכף אחת וביום השביעי מתירים אגודו (משו"ע תרסד א, ב"ח שם א).

מקיפים הבימה שבעה פעמים (שו"ע תרסד ס"א) ואומרים בכל הקפה הושענה אחרת והטעם: בשבע הקפות כדרך שעשו במקדש שהיו מקיפים את המזבח ביום זה ז' פעמים משום שמחת החג שנקרא זמן שמחה וע"כ אנו מקיפים ג"כ ז' פעמים משום שמחה (לבוש תרסד ב, משנ"ב שם ס"ק יב).

טעם אחר: כנגד שבעה רקיעים שבשמים (אבודרהם תפלת סוכה). טעם אחר: כנגד שבעה סיבובים שהקיפו ישראל את העיר יריחו לפני שכבשו, סמך לדבר: מהמסרה כתיב כי תמצא שני ואסובבה במסרה ואלו הן (שיר השירים ג-ב) אקומה נא ואסובבה בעיר, וכתיב (תהילים כו ו) ואסובבה את מזבחך ה' כלומר כנגד שסיבבו עיר יריחו ז' פעמים אסובב מזבחך (אבודרהם תפלת סוכה, רוקח סימן רכא).

פתיחת הארון וקריאת התורה

בפתיחת הארון אומרים אין כמוך, ויהי בנסוע, י"ג מידות ורשב"ע, ואני תפילתי, בריך שמים ושמע ישראל כמו בימים הנוראים ובמגנינה של הימים הנוראים (דרכי משה תרסד א).

מוסף

לבישת קיטל בתפילה: יש הנוהגים ללבוש קיטל בהושענא רבה כמו ביו"כ (שו"ע תרסד א). והטעם: לפי שאז הוא גמר החתימה (מג"א תרסד משנ"ב שם ט).

מנהג בני אשכנז – נהגו ללבוש רק בגדי שבת לבד מהש"ץ שלובש קיטל (אליה רבא ומשנ"ב תרסד ס"ק ט).

ותערב - יש שנהגו לומר ותערב, והטעם: כיון שאומרים הרבה מזמורים והושענות כמו יו"ט ע"כ גם לגבי ותערב יש לדנו כיו"ט (הגר"ש"א תורת המועדים ס"ק ג, הגר"נ קרליץ שלמי תודה סוכה ס' פו).

ויש שכתבו שלא לאומרו והטעם: לפי שותערב נתקן לזמן שאומרים ברכת כהנים (ולפי זה בא"י שנושאים כפיהם בכל יום היה צריך לומר בכל יום), וכיון שבחול"ל אין נושאים כפים בהו"ר גם בא"י אין אומרים ותערב (וירח השמש).

הושענות

מצוות ערבה כיצד מקום היה למטה מירושלים ונקרא מוצא, יורדין לשם ומלקטין משם מורביות של ערבה, ובאין וזוקפין אותן בצדי המזבח - בכל יום מקיפין את המזבח פעם אחת, ואומרים אנא ה' הושיעה נא אנא ה' הצליחה נא - ואותו היום היום השביעי של סוכות מקיפין את המזבח שבע פעמים (סוכה מד, א).

ענפי הערבות נקראות הושענות: והטעם שנקראות בשם הושענות, לפי שאומרים עליהם הושענות (לבוש תרסד ו).

הושענות גדולת (מורביות) יש שנהגו לקחת הושענות גדולות זכר למקדש כמבואר ברש"י בסוכה (מד ע"ב ד"ה עלה) וז"ל והשתא נהגו להביא מורביות ענפים ארוכים ויפים שמנכרא מצווה בעין יפה, והיו נוי מצווה (היי אדם כלל קנג ג). וכן כתב בספר אמרבל (סוף הלכות סוכה ולולב) ערבה של המקדש היתה של י"א אמות כגובה של המזבח ולכן צריך שיקח ערבה יפה וגסה וארוכה וזה שיסד הפייטן עומסי ערבה להקיף מזבח (הובא בא"ר תרסד מ"ז).

מספר ערבות בהושענות: טוב לכתחילה ליקח ג' בדין (משנ"ב תרסד ס"ק מו). ובשם האר"י בעי ה' בדין והכי נהגינן (משנ"ב תרסד ס"ק מו), והטעם: כנגד ה' גבורות (משנ"ב ס"ק מו).

קשירת ההושענות: המנהג הוא לקשור את ההושענות כדעת הרמ"ז (ערוה"ש תרסד ג משנ"ב תרסד ס"ק מו).

במה לקשור: יש שנהגו לקשור בעלי לולב, והטעם: ע"פ המג"א (תרסד ס"ק ד) שבעלי לולב אין לחוש להציצה עלי ערבה: בלוח א"י הביא שהגר"ש סלנט היה אונד בגבעולי ערבה דווקא.

חוט או גמי: יש שקשרו בחוט או גמי וראוי להניח מן הקשירה מקום פנוי לאחזקת היד ובשעת החביטה לא יאחו במקום הקשר (וכן נהג הגר"י קניבסקי אורחות רבנו ח"ב עמ' דש).

נשים וקטנים בהושענות: בני אשכנז נהגו שגם נשים וקטנים לוקחים הושענות (מנהגי וורמיישא סימן קפא) והטעם: משום שערבה הוי כמו שמירה כמו שכתב ברוח חיים (תרסד ד) בשם המקובלים וגם נשים וקטנים בעי שמירה, טעם אחר: ע"פ מה שכתב הא"ר שערבה נתקנה למתק הגבורות של מידת הדין ולא שנא נשים וקטנים מגדולים (ביכורי יעקב ס"ק תרסד מו), טעם אחר: משום חיבוב מצווה (שערי חג הסוכות), ובני ספרד אין הנשים לוקחות ערבות

להושענות, והטעם: ע"פ הקבלה. מנהג ויזניץ ליקח הושענות לאשה מעוברת גם בשביל העובר.

זמן לקיחת ערבות

השל"ה כתב וכן נהגו שמגיע "לתענה אמונים" מניח הלולב וייקח הערבה, והטעם: לפי ששם מזכירים הרבה על המים וערבה גדלה על המים (משנ"ב תרסד ס"ק כב). האר"י כתב שיקח ויחבט אחר קדיש תתקבל (משנ"ב שם ה, באר היטב תרסד ד).

לוקחים הערבה לבדה (שו"ע תרסד ז)

הטעם בלקיחה לבד: כדי להכיר שהיא חובה בפני עצמה (לבוש תרסד).

נהגו בלקיחתה לנענע הערבה

והטעם: לפי שערבה מצוותה בחבטה, ונחלקו הפוסקים מהו חביטה, ו"א חביטה היינו נענע, ו"א חביטה היינו לחבט בקרקע, ולכן עושים שתיהם מנענעים ובגמר הושענות חובטים בקרקע (היי אדם כלל קנג ג)

עיקר לקיחת ערבות במקדש הלכה למשה מסיני ובגבולין מדרבנן

והטעם בלקיחת ערבות זכר למקדש שהיו לוקחים ביום האחרון ערבות על גבי מזבח (משנ"ב תרסד ס"ק יא).

ומנענעים לכל צד ואין מברכים עליהם (טושו"ע תרסד ז)

הטעם שאין מברך: לפי שנחלקו בגמרא (סוכה מד ע"ב) מי תיקן מנהג הושענות, ר' יוחנן אמר יסוד נביאים פירוש חגי זכריה ומלאכי יסדהו ולכן צריך לברך, ור' יהושע אמר מנהג נביאים היא פירוש מנהג בעלמא שנהגו כן ואין מברכים עליה, ופסק הר"ף (כב ע"ב ד"ה איתמר) דאין מברכים כדר"א בר' צדוק דחביט חביט ולא בירך (מור תרסד ס"ק ג). והטעם שאין מברכים על מנהג לפי שלא שייך לברך על זה וצונו (לבוש תרסד ד, משנ"ב שם ס"ק יב), טעם אחר שאין מברכים: לפי שאין בזה מעשה גמור (ערוה"ש תרפ"ד ב).

ומרבים בתפילות ובתחנונים כמבואר בסידורים, ובסוף תפילה זו חובטים ואומרים ג' פעמים כל מבשר מבשר ואמר,

זמן החביטה: המנהג המצוי בבני אשכנז כמו שכתב בלוח א"י שהחובטים בגמר הושענות לפני קדיש תתקבל.

ויש שנהגו לחבט אחר קדיש (עיין באר היטב תרס בשם האר"י, מנהג חב"ד).

הטעם בחביטה

לבער הדין ולהורידו עד עפר (משאת בנימין בשם הוזהר פרשת צו).

טעם אחר: משום שמחה דכתיב (דברים מז יד) "ושמחת בחניך" (לבוש תרסד ג).

טעם אחר: לפי שעלי ערבה דומים לפה ובחביטתנו אותה בקרקע אנו רומזים שכל פה שיקום עלינו לקטרג לא יוכל עלינו ויפול ארצה (תשובות הגאונים שע"ה סימן שמא).

חביטת הערבות – ומה שנהגו חבוט עד שיפלו כל העלים הוא מנהג של תינוקות משום שמחה (חיי אדם קנג ג).

האר"י כתב שאין ענין להוריד העלין, ואין מקום לחביטה על כלים, אלא רק בקרקע וכן נהגו גדולי הדור.

ולדינא כתב המשנ"ב לחבוט תחילה ה' פעמים על הקרקע, והטעם בה' פעמים כדי למתק ה' גבורות (האר"י סוד הצלם ס"ד) ואחר כך לחבוט גם על הכלים להסיר העלין, והטעם: דחשש לדברי המהרי"ט שסובר שחבטה היינו שיכה עד שישיר עלים, (וא"צ להסיר כל העלים) שהוא סימן לכלוי הדין (משנ"ב תרסד ס"ק יט).

והטעם בסדר הזה חביטה על הקרקע ואח"כ על הכלים: לפי שכשיסיר העלים (על הכלים) יכול להיות שיוסר כל העלים וכבר נפסלה הערבה ולא יוכל לקיים עוד מצות חביטה על הקרקע (שער הציון תרסד ס"ק יב בשם בכורי יעקב).

הטעם שקבעו הושענא רבה ליום אחרון של החג לפי שגם במקדש היה זה יום קדוש לפי שביום זה הקיפו את המזבח ז' פעמים (ט"ז תרסד א).

טעם אחר: לפי שיום זה הוא מיוחד מכל הימים לפי שדוחה שבת, שאם חל יום זה בשבת נוטלים ערבה, כגון בזמן שהיו מקדשים ע"פ הראייה שלא היו דוחים אד"ו והיה יכול לבוא יום א' דסוכות ביום א' היה ערבה דוחה שבת וכשרצו רבנן לקבוע יום אחד בנבולין קבעו היום המיוחד יותר לערבה (בית יוסף תרסד ב, לבוש תרסד ב).

ועוד: לפי שהוא יום חתימת הדין על המים וכדי להרבות תחנונים (לבוש תרסד ב) ודווקא ערבה לפי שהיא גדלה על המים וביום זה נידונים על המים (הנהגות מוה"ר א' אוולאי שם ד).

הטעם שביום אחרון נידונים על המים לפי שביום אחרון של החג עובר אדם על "בל תאחר נדרו" שאם נדר ועבר החג ולא שילם נדרו, עובר ב"בל תאחר" ולכן ביום נידונים על המים לפי שבעון נדרים הגשמים נעצרים (הנהגות מוה"ר א' אוולאי תרסד ב).

והטעם שלא נוטלים כל ז' ערבה כמו לולב שנוטלים כל שבעה זכר למקדש לפי שלולב שיש לו עיקר מן התורה שהרי יום א' הוא מהתורה תקנו זכר לכך גם בשאר השבוע משא"כ בערבה שאין לה עיקר מהתורה לא עושים זכר (פוכה מד, א).

בדיני נטילה

א. ערבה נימלת לבדה ולא יאגוד עימה עוד דברים (ש"ע תרסד ה). לצאת ידי חובה בערבה של הלולב י"א שיוצא והיינו שהנביה פעם שניה לשם ערבה, והטעם: כיון שהנביה ב' פעמים יש הכר שלשם מצוה ערבה, וגם לדעה שאין יוצא בערבה שבלולב הנ"מ שאגודה בלולב עם שאר המינים אבל אם התיר הלולב ונטל ערבה ממנה פשיטא שמהני (משנ"ב תרסד ס"ק כא).

שמירה על ערבות של הושענות יש מי שאומר שהושענא שבלולב אפילו שנזקקה אין לפסוע עליה (ש"ע תרסד ח) וה"ה ערבה של הושענא (משנ"ב ס"ק כח). והטעם: לפי שערבה נחשבת כתשמישי מצווה ובתשמיש מצווה אסור לנהוג מנהג בזיון (לבוש שם ח, חיי אדם קנג ג).

יש שזורקים הערבות מע"ג ארון הקודש והטעם: זכר לערבה של בית המקדש שלאחר גמר מצוותה היו זוקפים אותה ע"ג המזבח וארון הקודש שבו נמצאים הס"ת דומה למזבח. טעם אחר: כדי שלא יפסעו עליה וינהגו מנהג בזיון (מועדים וזמנים קלא הערה ד). ויש שלא נהגו כן, והטעם: מפני בזיון השמות הקדושים (דרכי חיים ושלום אות תשצג).

שמירת הושענות לבער חמץ בפסח יש שנהגו להצניע ההושענות ולבער עימם החמץ בפסח (חק יעקב תמ ס"ק ג) ויש שנהגו לשמור הערבות לאפית מצוות בהסקת התנור (רמ"א תרסד ט) והטעם: הואיל ואיתעביד בה חדא מצוה ליעבד בה מצווה אחרינה (לבוש תרסד ט). בכה"ח מובא שיש בהם סגולה לשמירה (תרסד ס"ק ט).

עשיית מלאכה בהושענא רבה

יש שנוהגים שלא לעשות מלאכת חול עד לאחר יציאה מבית הכנסת (רמ"א תרסד א) ובמשנ"ב (שם ס"ק ה) הוסיף ויש מסירין בעצמן אפילו כים של מעות והטעם: לפי שנחשב כיו"ט כל זמן שהם בבית הכנסת (לבוש תרסד יא). וכתב הגר"ח שכל הקפידה ליקח ארנק דנראה כמסחר ולא מעות עצמם (ארכעת המנים כהלכתם עמ' כג).